

UOT 902

TURAN HƏŞİMOVA

QIZQALA YAŞAYIŞ YERİNİN POLİXROM BOYALI KERAMİKASI

Qızqala yaşayış yeri Naxçıvan Muxtar Respublikası Şərur rayonunun Dizə kəndi yaxınlığında yerləşir. Aydın stratiqrafiyaya malik olan Qızqala yaşayış yerinin polixrom boyalı keramikasının tədqiqi Cənubi Qafqaz və Yaxın Şərq abidələrinin bu tip keramikasının meydana gəlməsini öyrənməyə imkan verir. Qızqala yaşayış yerində aparılan tədqiqatlar göstərir ki, həndəsi motivli polixrom boyalı keramika məmulatı heyvan təsvirli polixrom boyalılarından daha erkən meydana gəlmişdir. Qızqala yaşayış yerindən götürülən kömür analizləri həndəsi motivli polixrom boyalı keramikanın e.ə. 1640-1504-cü illərdə, heyvan təsvirli polixrom boyalı keramikanın isə e.ə. 1451-1301-ci illərdə ortaya çıxdığını göstərmişdir. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, heyvan və insan təsvirli polixrom boyalı keramika məmulatı Orta Tunc dövrü mədəniyyətinin son mərhələsində ortaya çıxmışdır. Araşdırmalara əsasən demək olar ki, heyvan təsvirli polixrom boyalı keramika məmulatları həmin dövr insanların incə zövqünü və ideoloji təsəvvürlərini də əks etdirmişdir.

Açar sözlər: Cənubi Qafqaz, Yaxın Şərq, Naxçıvan, Qızqala, boyalı keramika, Orta Tunc dövrü.

Qızqala yaşayış yeri Naxçıvan Muxtar Respublikası Şərur rayonunun Dizə kəndi yaxınlığında yerləşir. Strateji cəhətdən əlverişli mövqedə yerləşən bu ərazi əkinçilik, maldarlıq və iqtisadi-mədəni əlaqələr üçün olduqca əlverişlidir. Ərazinin əlverişli mövqeyi qədim insanların uzun müddət burada məskunlaşmasına imkan vermişdir. 2014-cü ildə başlayan arxeoloji qazıntılar zamanı yaşayış yerinin uzun müddət, Orta Tunc dövrünün erkən mərhələsindən Dəmir dövrünədək məskunlaşdığı müəyyən olunmuşdur. Qazıntılar zamanı Orta Tunc dövrünə aid iki qala divarı aşkar olunmuşdur. Götürülən karbon analizlərinə əsasən qala divarlarının biri e.ə. 2135-ci ilə, ikincisi isə e.ə. 1450-ci ilə aid edilmişdir [3, s. 22-30]. Orta Tunc dövrünə aid yaşayış yerinin sahəsi 13 hektardır. İlk olaraq yaşayış yerində 5x10 m ölçüdə olan üç qazıntı sahəsi və bir şurfda qazıntı aparılıb. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində mədəni təbəqənin qalınlığının 3-4 m arasında dəyişdiyini aydınlaşdırılmışdır [8, s. 50].

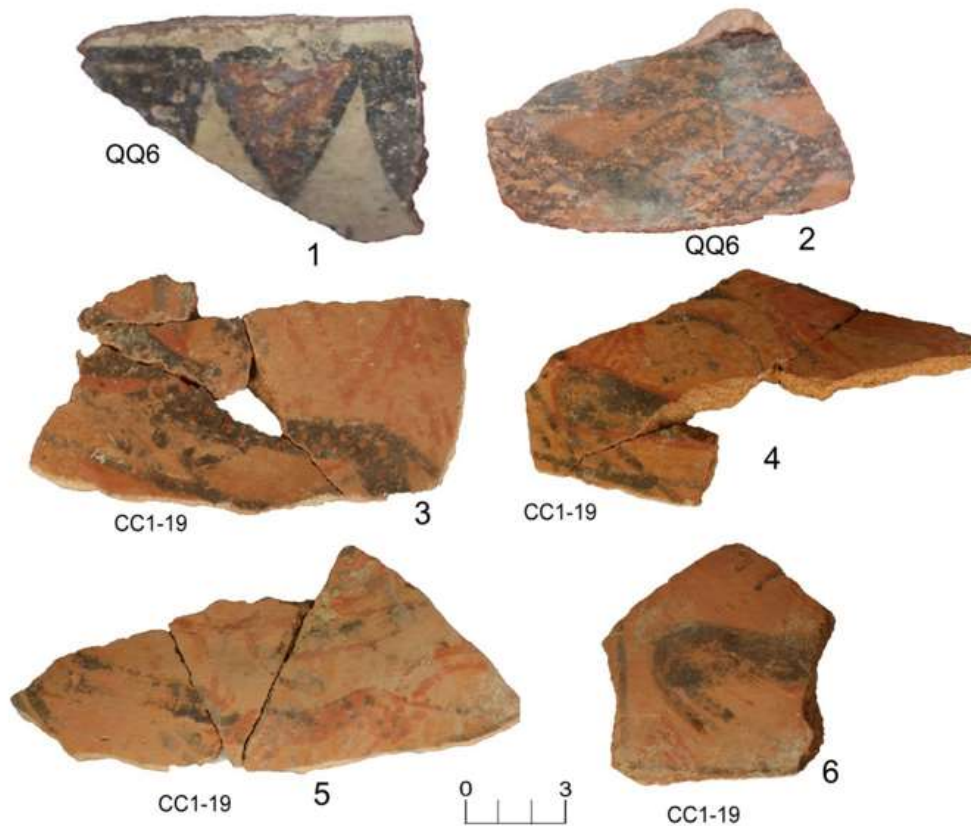
Yaşayış yerində aparılan qazıntılar zamanı əsasən boz və çəhrayı rəngli keramika məmulatı aşkar olunmuşdur. Çəhrayı rəngli keramika məmulatının bir hissəsi sadə qırmızı boyalı, bir hissəsi isə monoxrom və polixrom boyalılarından ibarətdir. Polixrom boyalıları az sayda olmaqla əsasən CC1, CC2 və QQ6 qazıntı sahələrindən aşkar olunmuşdur. Çox kiçik parçalarla təmsil olunan polixrom boyalı keramika məmulatını naxışlanma motivinə görə iki qrupa ayıra bilərik. Birinci qrupa ağ və ya krem rəng üzərinə qara və qırmızı boya ilə çəkilmiş həndəsi motivləri, ikinci qrupa isə ağ və ya krem rəng üzərinə qara və qırmızı boya ilə çəkilmiş heyvan təsvirlərini aid edə bilərik.

Həndəsi motivdə naxışlanmış polixrom boyalı keramika məmulatı beş nümunə ilə təmsil olunmuşdur. Birinci nümunədə ağ rəng üzərinə əsasları aşağıya doğru olan üçbucaq düzümləri çəkilmişdir (şəkil 1, 1). Üçbucaqlardan biri qara rənglə çəkilmiş, içi qırmızı rənglə doldurulmuş, digərləri isə qara rənglə doldurulmuşdur. Həndəsi motivlər içində ən çox istifadə olunanı fərqli formalarda çəkilmiş üçbucaqlardır. Bənzərləri Van muzeyi [13, levha 104, 2; 11, s. 15, 34; s. 16, 35; s. 24, 56], Ahlat muzeyi [13, levha 45, 1], II Kültəpədən [5, s. 161-167] məlumdur.

İkinci nümunədə qoşa xətt arasına alınmış bitişik rombların içi qara və qırmızı rənglə torlu naxışlanmışdır (şəkil 1, 2). Bənzərləri I Kültəpə [7, s. 106, şəkil 21, 2], Şahtaxtı [7, s. 105, şəkil 20; 5-11; şəkil 21, 1, 4, 5-7], Qızılburun [1, s. 115, şəkil 27, 12; şəkil 28, 8-10],

Qaratəpə [2, s. 138, foto 52], Qaziantep muzeyi [15, s. 13, şəkil 12], Van muzeyi [11, s. 19, № 44], Diyarbakır muzeyi [13, levha 62, 7], Dinkatəpənin IV D təbəqəsi [14, s. 199-203, Pl.12.1.1], Haftavantəpənin son VI B təbəqəsi [9, s. 185, şəkil 91,7; s. 187, şəkil 92, 2, 4, 13; s. 191, şəkil 94, 2, 14; s. 195, şəkil 96, 1, 6; s. 199, şəkil 98, 12, 14; s. 203, şəkil 100, 14; s. 205, şəkil 101, 11, 12], Göytəpənin D təbəqəsindən [10, s. 74, şəkil 19, 425; şəkil 21, 58, 87] məlumdur.

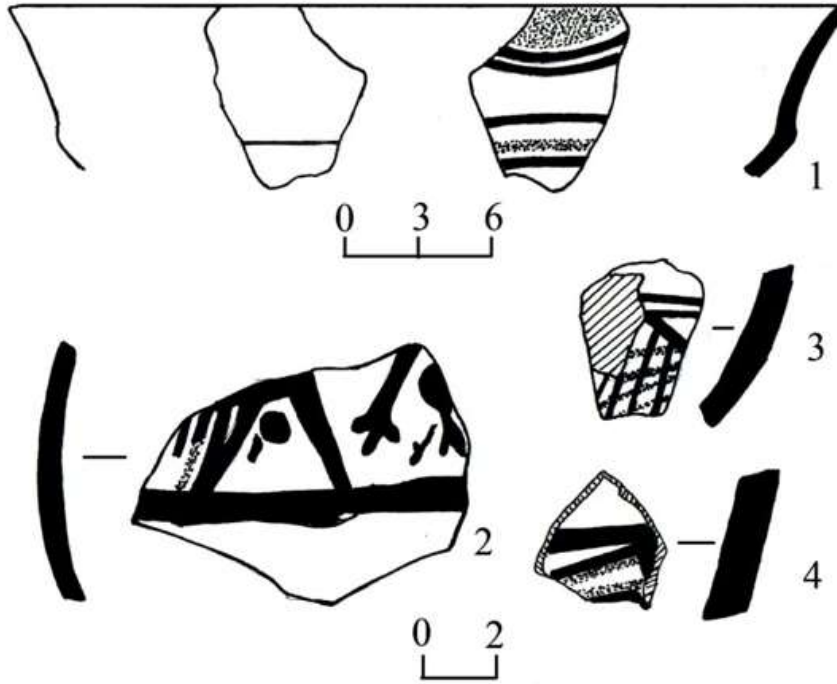
Üçüncü nümunə bir kasa parçasına aiddir. Kasanın oturacağı 18 sm, ağız kənarı isə 25 sm-dir. Çəhrayı rəngli gildən hazırlanmış, tərkibində narin qum qarışığı vardır. Daxili və xarici cilalıdır, daxili krem rəng üzərinə qara və qırmızı boya ilə düz və yarım dairəvi naxışlanmışdır (şəkil 2, 1). Dördüncü və beşinci nümunələr qara və qırmızı rənglə naxışlanmışdır (şəkil 2, 3, 4). Həndəsi motivdə naxışlanmış polixrom boyalıları daha erkən ortaya çıxmışdır. QQ6 şurfunda həndəsi motivli polixrom boyalıları aşkar olunan təbəqədən götürülmüş kömür analizinin biri e.ə. 1620-1504-cü illəri, digəri isə 1640-1510-cu illəri göstərmişdir [8, s. 47-61].

Şəkil 1. Qızqala yaşayış yerinin polixrom boyalı keramikası.

Həndəsi motivlərlə birlikdə heyvan təsvirləri ilə naxışlanmış polixrom boyalı keramika məmulatı da beş nümunədir. Onlardan ikisi üzərində aslan və ya bəbir təsviri vardır. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, forma verməyən bu parçalar çox kiçikdir və üzərindəki təsvirlər solğundur. Buna baxmayaraq aslanlardan birinin qara rənglə boyanaraq qırmızı rənglə xalların çəkilməsi aydın seçilir. Aslandan yuxarıda isə qırmızı rənglə qoşa sınıq xətlər çəkilmişdir (şəkil 1, 3). İkinci nümunədə isə aslan qırmızı rənglə, xalları isə qara rənglə boyanmışdır. Aslandan yuxarıda isə fikrimizcə hansısa heyvan təsviri vardır ancaq rənglər solduğu üçün aydın deyil (şəkil 1, 5). Aslanların hər ikisi hücum vəziyyətində təsvir edilmişdir. Bənzəri hələlik

Haftavantəpənin son VI B təbəqəsindən [9, s. 289, şəkil 138, 2] məlumdur. T.B.Braunun fikrinə görə heyvan təsvirli polixrom boyalı keramika məmulatının Yaxın Şərq ölkələrində geniş yayılması e.ə. 1500-cü ilə aiddir [10, s. 90]. Haftavantəpənin son VI B təbəqəsinə aid olan bu tip keramika e.ə. 1600-1450-ci illərlə tarixləndirilmişdir [12, s. 102]. Qızqala yaşayış yerinin heyvan təsvirləri ilə naxışlanmış polixrom boyalı keramika məmulatı aşkar olunmuş CC1 qazıntı sahəsindən götürülmüş karbon analizi isə e.ə. 1451-1301-ci illəri göstərmişdir [8, s. 47-61].

Şəkil 2. Qızqala yaşayış yerinin polixrom boyalı keramikası.

Digər iki nümunədə maral və ya ceyran şəkillərinin bir hissəsi qalmışdır. Onlardan birinin üzərində yalnız arxa ayaqları və quyruğu saxlanmış iki maral təsviri vardır. Birinci maralın gövdəsi qırmızı rənglə çəkilmiş, qara rənglə doldurulmuşdur. Üst hissədə qırmızı və qara rənglə çəkilmiş kiçik həndəsi motivlər vardır. İkinci maralın gövdəsi qara rənglə çəkilmiş, qırmızı rənglə doldurulmuşdur (şəkil 1, 4). İkinci nümunədə qırmızı rənglə içi torlu üçbucaq və qara rənglə maral çəkilmişdir (şəkil 1, 6). Heyvan təsvirləri olan maraqlı səhnələr qədim ovçuluqla əlaqədardır. Bu məzmununda təsvirlər II Kültəpə [7, s. 109, şəkil 24, 2-4; s. 110, şəkil 25, 1-10], Şahtaxtı [4, s. 144, IV tablo, 7], Gaziantep muzeyi [13, levha 99, 6], Ərzurum muzeyi [13, levha 85], Haftavantəpənin son VI B təbəqəsinin [9, s. 289, şəkil 138, 1-13; s. 291, şəkil 139, 1-20] polixrom boyalıları ilə çox yaxındır. Heyvan və insan təsvirlərindən ibarət olan müxtəlif kompozisiyalı təsvirlərə Orta Tunc dövrünün son mərhələsində daha çox rastlanmışdır. Mifik rəsmlərin də yer aldığı bu tip təsvirlər bütöv şəkildə saxlanmasa da qədim insanların zəngin mənəvi dünyasını əks etdirir. II Kültəpədən aşkar olunan boyalı keramika parçalarından birinin üzərində buynuzlu mifik at təsviri verilmişdir [4, s. 146, tablo VI, 8].

Sonuncu keramika parçasının üzərində təsvir olunan rəsmi müəyyən hissəsi qalmışdır. Təsvirdə görünən hissə hansısa heyvanın ayaqları ola bilər. Diqqəti çəkən keramikanın sağ yuxarı küncündən aşağıya doğru çəkilmiş üç çıxıntılı xətdir. Bu təsvirə Gəmiqaya petroqlifləri

[1, s. 245, şəkil 85; s. 246, şəkil 86], Qızılburun [4, s.144, IV tablo, 5] və Haftavantəpənin son VI B təbəqəsində [9, s. 289, şəkil 138, 5; s. 291, şəkil 139, 13, 17] rast gəlmək olur. Antropomorf təsvirlərdə rast gəldiyimiz bu işarə həyat ağacını simvolizə edir. V.Baxşəliyev üçlüyün dünya modelini simvolizə etdiyini qeyd edir [1, s. 211].

Arxeoloji tapıntılar bu dövrdə polixrom boyalıların yüksək inkişaf mərhələsinə çatdığını göstərir. Araşdırmalar göstərir ki, keramika nümunələrindəki həndəsi ornamentlər quş, maral, at və digər heyvan təsvirləri insanların dünyagörüşünü əks etdirmişdir. Xüsusilə aslan təsvirləri diqqəti cəlb edir. Mifik rəsmlərin də yer aldığı bu tip təsvirlər qədim insanların ideoloji təsəvvürləri ilə də bağlı olmuş, onların zəngin mənəvi dünyasını əks etdirmişdir.

Polixrom boyalı qablar Şərqi Anadolu, Urmiya hövzəsi və Naxçıvanda geniş yayılmışdır. Orta Tunc dövrünün müəyyən mərhələsində ortaya çıxan polixrom boyalı qabların dəqiq tarixi haqqında müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. Şərqi Anadoluda qəbir abidələrindən aşkar olunan polixrom boyalı qabların tarixləndirilməsi problemlidir. Bunun üçün aydın stratigrafiyaya malik olan abidələrə nəzər salmaq məqsədə uyğundur. Urmiya hövzəsində Haftavantəpə, Göytəpə, Dinkatəpə, Naxçıvanda I Kültəpə, II Kültəpə, Qızqala yaşayış yerləri aydın stratigrafiyaya malik olan abidələrdir. Bu abidələrin C14 analizlərinə əsasən müəyyən fikir söyləmək mümkündür.

Haftavantəpənin polixrom boyalı keramikası üstünlük təşkil edən son VI B təbəqəsi e.ə. 1900-1550-ci illərlə tarixləndirilmişdir [12, s. 102]. II Kültəpədə Haftavantəpənin son VI B təbəqəsi ilə çağdaş olan ikinci tikinti qatından götürülmüş kömürün C14 analizi e.ə. 1800-cü ili göstərmişdir [6, s. 31]. I Kültəpədə polixrom boyalı qabların aşkar olunduğu təbəqə e.ə. 1900-1700-cü illərə aid edilmişdir [1, s. 94]. Dinkatəpənin polixrom boyalı keramika aşkar olunan təbəqəsi e.ə. 1600-1450-ci illərə aid edilmişdir [14, s. 200]. Qızqala yaşayış yerinin polixrom boyalı keramikası Haftavantəpənin son VI B, Göytəpənin D, Dinkatəpənin IV D təbəqəsindən aşkar olunmuş polixrom boyalı keramikası ilə bənzərdir. Qızqala yaşayış yerindən götürülən kömür analizləri həndəsi motivli polixrom boyalı keramikanın e.ə. 1620-1504, e.ə. 1640-1510-cu illərdə, heyvan təsvirli polixrom boyalı keramikanın isə e.ə. 1451-1301-ci illərdə ortaya çıxdığını göstərmişdir. Bu da həndəsi motivli polixrom boyalıların daha erkən ortaya çıxdığını bir daha sübut edir.

Aparılan araşdırmalara görə, Orta Tunc dövrü abidələrinin polixrom boyalı keramikası arasında xronoloji fərqin çox olmadığını, eyni mədəniyyətin özünəməxsus lokal xüsusiyyətlərini əks etdirdiyini deyə bilərik. Naxçıvanda boyalı qablar mədəniyyəti daha uzun müddət mövcud olmuş, Şərqi Anadolu, Urmiya hövzəsi və Naxçıvan ərazilərinə yayılan polixrom boyalı qablar Orta Tunc dövrünün sonlarında yüksək inkişaf mərhələsinə çatmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Baxşəliyev V.B. Naxçıvanın qədim əkinçi-maldar tayfalarının mənəvi mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2004, 320 s.
2. Baxşəliyev V., Novruzov Z. Sirabda arxeoloji araşdırmalar. Bakı: Oskar, 2010, 160 s.
3. Baxşəliyev V.B. Ristvet L. Gopnik H. Qızqalasında arxeoloji tədqiqatlar AMEA-nın Naxçıvan Bölməsi, Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutunun 2016-cı il üçün Hesabatı, 2016, s. 23-30.
4. Əliyev V.H. Azərbaycanın Tunc dövrünün boyalı qablar mədəniyyəti. Bakı: Elm, 1977, 168 s.

5. Əliyev V.H., Məmmədova A.Ə. II Kültərə yaşayış yerində yeni tapıntılar (2013-2014-cü illər) / Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar 2013-2014. Bakı, 2015, s. 161-167.
6. Алиев В.Г. Культура эпохи средней бронзы Азербайджана. Баку: ЭЛМ, 1991.
7. Belli O, Bahşaliev V.B. Nahçıvan bölgəsində Orta ve Son Tunc Çağı boya bezemeli çanak çömlek kultürü / Middle and Late Bronze Age Painted Pottery culture of the Nakhchivan Region. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat, 2001, 120 s.
8. Bahşeliev V., Ristvet L., Gopnik H., Nugent S., Swerida J. Kızkale yerleşmesi ve nekropolü (Nahçıvan, Azərbaycan) // TÜBA-AR 25, 2019, s. 47-61.
9. Burney C.A. Excavation in Azerbaijan, Haftavan VI Period. London, 1983, 364 s.
10. Brown T.B. Excavation in Azerbaijan, 1948. London: John Murray 1951.
11. Çilingiroğlu A. Van gölü Havzasında üretilen M.Ö. II binyıl boyalı çanak çömleği // Arkeoloji Dergisi, v. 11, 1994, s. 1-31.
12. Edwards M.R. The Pottery of Haftavan VIB (Urmiya Ware). İran, 1981, XIX, p. 101-140.
13. Özfirat A. Doğu Anadolu yayla kültürleri (m.ö. II. Binyıl). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat, 2001, 224 s.
14. Rubinson K. Eastern Anatolia Before The Iron Age // Anatolian Iron Age 3, 1994, s. 31-64.
15. http://www.dlir.org/archive/archive/files/arkeoloji_sanat_tarihi_dergisi_v-4_p5-18_d74_f000585.pdf

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: turanheshimova@mail.ru

Turan Heshimova

POLYCHROME PAINTED CERAMICS OF KIZKALA SETTLEMENT

The settlement of Kyzkala is located near the village of Diza, Sharur region of the Nakhchivan Autonomous Republic. The study of polychrome painted ceramics from the Kyzkala settlement, emanating from reliably dated building horizons, makes it possible to determine the appearance of this type of ceramics in the sites of the South Caucasus and the Middle East. The study of the Kyzkala settlement shows that polychrome painted pottery with geometric patterns appeared earlier than those decorated with zoomorphic images. Analysis of coal taken from the middle bronze horizon of Kyzkala, in which there were similar polychrome painted items with geometric ornaments, showed 1640-1504. BC. And the analysis of coal from the horizon with polychrome ceramics with zoomorphic images showed 1451-1301. BC.

Thus, we can say that polychrome painted ceramics with images of animals and people are found at a later stage of the Middle Bronze Age culture. Apparently, ceramics with animal images, in addition to fine taste, also reflected the ideological ideas of the people of that time.

Keywords: *South Caucasus, Middle East, Nakhchivan, Kyzkala, painted ceramics, Middle Bronze Age.*

Туран Гашимова

ПОЛИХРОМНАЯ РАСПИСНАЯ КЕРАМИКА ПОСЕЛЕНИЯ КЫЗКАЛА

Поселение Кызкала расположено вблизи села Диза Шарурского района Нахчыванской Автономной Республики. Исследование полихромной расписной керамики из поселения Кызкала, исходящей от надежно датированных строительных горизонтов, позволяет определить появление этого типа керамики в памятниках Южного Кавказа и Ближнего Востока. Исследование поселения Кызкала показывает, что полихромные расписные керамические изделия с геометрическим орнаментом появились раньше, чем украшенные зооморфными изображениями. Анализ угля, взятого из среднего бронзового горизонта Кызкала, в котором находились подобные полихромные расписные изделия с геометрическим орнаментом, показал 1640-1504 гг. до н.э. А анализ угля из горизонта с полихромной керамикой с зооморфными изображениями показал 1451-1301 гг. до н.э.

Таким образом, можно сказать, что полихромные расписные керамические изделия с изображениями животных и людей встречаются на позднем этапе культуры эпохи средней бронзы. По-видимому, керамические изделия с изображениями животных кроме изобразительного вкуса, отражали также идеологические представления людей того времени.

Ключевые слова: Южный Кавказ, Ближний Восток, Нахчыван, Кызкала, расписная керамика, эпоха средней бронзы.

(AMEA-nın müxbir üzvü Vəli Baxşəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 11.06.2020

Son variant 07.08.2020